

La (re)traducció, un instrument poderós de projecció cultural

Xavier Aliaga

Llicenciat en Filologia. Escriptor i periodista
Responsable de cultura de la revista *El Temps*
Carrer Sant Ferran, 12
46008 València
xaliaga@eltemps.cat

Resum

La retraducció al català de grans autors i obres clàssiques de la literatura universal com Homer, Faulkner, Whitman o Puixkin han contribuït els darrers anys a despertar l'interès dels mitjans de comunicació convencionals, crear nous públics lectors per a aquestes obres i enriquir el sistema cultural. Operacions editorials que, alhora, han servit per projectar debats i temes culturals i visibilitzar la figura del traductor.

Paraules clau: retraducció; clàssics; projecció; visibilització

Abstract. *The (re) translation, a powerful instrument for cultural projection*

The retranslation into Catalan of great authors and classic works of universal literature such as Homer, Faulkner, Whitman and Pushkin, have contributed in recent years to arouse the interest of the conventional media, create new readers for these works and enrich the cultural system. Editorial operations that, at the same time, have served to project debates and cultural issues and make the figure of the translator visible.

Keywords: retranslation; classics; projection; visibility

Sumari

1. Necessitat, diversificació i alguna cosa més	3. De Whitman a Puixkin: dues històries d'èxit
2. El renovat ressò de William Faulkner	4. A tall de conclusió

1. Necessitat, diversificació i alguna cosa més

Per a les IX Jornades sobre Traducció i Literatura, la Facultat de Traducció i Interpretació de la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB), centrades en la suggeridora derivada de la retraducció, es va optar per un títol ambivalent, *entre l'inconformisme i la canonització*, que servia per posar sobre el tauler qüestions importants, com ara la idea —trobe que de que màxim consens en el nostre petit sistema cultural, si hem de jutjar per les intervencions en les jornades— que els clàssics i les obres de referència han de ser traduïdes periòdicament, adaptades als canvis lingüístics i socials, a les noves realitats i maneres de mirar el món. Un inconformisme nascut de la necessitat.

De la mateixa manera que escriure i produir literatura evoluciona, en diàleg amb la tradició, però també amb les transformacions culturals i socials, la traducció periòdica de les obres ens pot confrontar amb problemes formals o de contingut en els quals no havien parat atenció els traductors precedents. Tampoc no s'ha de menysprear el fet que les actuals fornades de traductors al català tenen una formació més completa que els seus volenterosos i meritoris predecessors, els quals van fer una tasca encomiable, però amb buits i llacunes que cal omplir. El conformisme en aquest cas no sols estaria injustificat; seria clarament contraproduent.

No insistiré més en aquest punt perquè els lectors trobaran en aquestes mateixes pàgines argumentacions més fonamentades i intel·ligents, fruit a més de l'experiència directa, que les que podria aportar al debat un observador extern.

En tot cas: aquesta *necessitat* de què parlava adés ens confronta amb un altre debat ben interessant. De la mateixa manera que hi ha traduccions que, manifestament, requereixen una actualització, el debat reviscola amb força quan es fa aquesta operació amb obres canòniques de la traducció al català. Les retraduccions s'enfronten aleshores a models de gran qualitat literària, els resultats seran confrontats i comparats, obviant el fet que les noves versions potser s'atacaven amb objectius i finalitats que no eren les de Josep M. de Sagarra o Carles Riba. Com explicaven Feliu Formosa i Joan Casas en l'article «Sobre les noves traduccions en vers de les Tragèdies de Sòfocles» (*Visat*, número 27, Tardor 2019):

No es tracta de traduccions fetes amb tot el rigor que exigeix la filologia, perquè cap de nosaltres dos no som hel·lenistes (...). Tant l'un com l'altre hem escrit versos, això sí, de major o menor mèrit. I tots dos hem estat professors de l'Institut del Teatre, i ens hem hagut d'enfrontar amb la dificultat afegida que suposava per als nostres alumnes el treball amb les tragèdies gregues en les esplèndides versions mètriques que en va fer en Carles Riba, i la dificultat encara més gran que els plantejava la seva posada en escena.

L'edició de *Sòfocles: tragèdies* (Comanegra; Institut del Teatre, 2019), les versions de Formosa i Casas, va generar un interessantíssim intercanvi dialèctic amb l'hel·lenista i traductor Eloi Creus. Una polèmica d'abast restringit a l'àmbit de la crítica i la traducció literària que, no obstant això, enriqueix la recepció de les noves versions, centrades en un objectiu pedagògic i de viabilitat escènica. De diversificació, no només d'actualització, de les maneres d'arribar a Sòfocles.

Així i tot, un exemple més conegut i paradigmàtic de xoc amb la canonització el trobem en les noves versions que Joan Francesc Mira va fer de *La Divina Comèdia*, de Dant, adaptada per Josep M. de Sagarra; i l'*Odissea*, d'Homer, traduïda i més tard autorevisada per Carles Riba. Es tractava, pel que fa a les versions precedents, de monuments literaris, d'una qualitat literària excelsa, traduccions profundament autorals, però de lectura i comprensió difícil, restringida a lectors amb un bagatge cultural i lingüístic musculós.

Havíem conclòs fa un moment que periòdicament calia adaptar les traduccions a nous temps i lectors. I això és el que va fer Joan Francesc Mira l'any 2011 en una nova versió editada per Proa. En la introducció d'aquesta edició s'explicava el següent (Mira 2011: 27):

Qui sap, doncs, si va ser per això, per aquella relectura estival del 2005, que comença a rosegar-me el cuc d'un propòsit: traduir l'*Odissea*, fer-ne una versió directa i transparent, per al meu temps i els meus conciutadans; posar-la en mans, potser, d'uns nous lectors per renovar el gust de la lectura.

Una captació de nous lectors. Evidentment, un corpus lectoral diferent del de Carles Riba, amb una altra formació i, sovint, però no obligatòriament, una altra edat. Feta sota els principis de no embellir ni poetitzar de més el text original. Amb la qualitat literària i el segell de l'hellenista i escriptor valencià. No entraré a valorar aspectes tècnics. Tampoc si Mira esmena possibles aspectes de l'*Odissea* de Riba. Comptat i debatut, però, es tracta, a parer meu, de versions complementàries, que compleixen funcions diferents per a públics diferents. Que no col·lideixen. Així i tot, la versió de Mira va obrir escletxes que, com va quedar palès en la taula de debat de les jornades, mai no ha acabat d'estar tancades del tot, com sí que sembla que ha passat amb l'altre atreviment del valencià i *La Divina Comèdia*.

Les raons són absolutament comprensibles i tenen a veure amb l'emmirallament estètic que provoca la versió de Riba (excel·lència que tampoc no manca en la versió de l'autor de *Borja papa*), però hi ha un article de Clàudia Serra, «L'Odissea de Mira» (*Núvol*, març de 2015: <<https://www.nuvol.com/musical-lodissea-de-mira-23997>>), amb una conclusió que centra la qüestió i amb la qual m'identifique plenament:

Tant la versió de l'*Odissea* de Mira com la de Riba són d'una gran qualitat. Potser l'aspecte en què la traducció de Mira s'ha allunyat més de la de Riba és en l'estilístic. No hi ha una versió millor que l'altra, sinó que són fetes amb finalitats diferents. La versió de Mira aspira a fer que un públic pugui gaudir de les descripcions i del fil narratiu. La de Riba dóna entrada a tot un joc poètic. Potser cada un féu amb les facultats que posseïa el que millor es podia fer amb elles. El que és clar és que totes dues traduccions se sostenen sobre un fons intel·lectual immens i és per això que són tan satisfactòries.

Ben mirat, aquella dialèctica i la seua extraordinària pervivència em sembla una gran notícia per a Homer, per a l'*Odissea*, per als lectors i per la cultura. Una

publicació que, en el seu moment, a l'inici de la dècada que som a punt de deixar enrere, feu córrer rius de tinta sobre aquesta extraordinària cimera de la cultura universal, va fer que es comentara l'esforç de Mira (per a mi, plenament satisfactori, des del punt de vista d'un lector de la meua generació) i que tornara a emergir com a icona la superba visió de Riba.

Com a filòleg i periodista, aquesta és per mi una altra clau de volta de la qüestió: a més de la necessitat de millorar edicions precedents, de la també necessària diversificació, la retraducció d'obres ha generat un corrent d'interès entre la gent que ens dediquem a la informació de la cultura, ha posat la (re)traducció sota els focus i ha sobrepassat els límits del debat acadèmic o de l'entorn professional més immediat. Que és la manera de difondre periòdicament les obres, la tasca dels traductors i dels editors. De projectar cultura transportada a la nostra llengua. I encara més coses.

2. El renovat ressò de William Faulkner

Un dels exemples recents més clars pel que fa a la visibilització mediàtica del treball dels traductors, en aquesta cas d'una traductora, ha estat la tasca de retraducció recent d'Esther Tallada i l'obra de William Faulkner. Un «*writer for writers*», com el definia l'editor Pere Sureda, que tradicionalment ha tingut un gran predicament i influència entre els nostres lletraferits. Una escriptura, en tot cas, que planteja moltíssims entrebancs a l'hora de la traducció de l'anglès.

Esther Tallada comença el seu treball amb l'autor del Mississipí agafant el relleu de Maria Iniesta i Agulló, qui havia afrontat la traducció dels dos primers volums de l'anomenada «trilogia dels Snopes», *El llogaret* (2014, Edicions de 1984), *The hamlet* en el títol original, i *La ciutat* (2015, Edicions de 1984). Del tercer ja se'n fa càrrec Tallada, en la mateixa editorial, i tanca el 2017 la trilogia amb *La mansió*. Es tracta d'un esforç de traducció i editorial important, perquè transporta al català obra no traduïda fins aquell moment de l'escriptor nord-americà i trenca uns anys de certa sequera pel que fa a les publicacions en la nostra llengua d'aquest autor. Una excel·lent aportació a la literatura en català de l'editor Josep Cots (Premi Nacional de Cultura del 2017), que va tenir impacte entre els lectors de Faulkner, però un impacte limitat.

Tot i la importància de l'operació, parlem d'algunes de les novel·les crepusculars de l'autor, en un tram de producció encara poderós literàriament, però menys rellevant en comparació amb algunes de les novel·les més reeixides; el ressò i les vendes de la trilogia va ser més aviat modest. El pes dels clàssics és una altra cosa: el segell i la traductora mamprenen la retraducció d'una de les cimeres de l'autor, *Llum d'agost* (*Light in August*, del 1932), publicada el 2018 i que havia estat traduïda prèviament, el 1965, per Manuel de Pedrolo, un dels grans difusors del llegat faulknerià a casa nostra. El lapse de temps transcorregut, que desborda amb escriu els 25 anys que Roland Barthes recomanava per revisar les traduccions, feien necessari l'exercici de retraducció. L'impacte d'aquesta edició, afortunadament, trobe que va ser més gran, segons he pogut rastrejar en la xarxa.

Així i tot, l'esclat arriba un any després, el 2019, amb la retraducció amb els mateixos impulsors d'un altre dels monuments literaris de Faulkner, *As I Lay Dying* (1930), que Ramon Folch i Camarasa havia introduït en el nostre sistema cultural el 1968 amb el títol *Mentre agonitzo*, germà de la traducció canònica al castellà, *Mientras agonizo*. L'opció absolutament disruptiva de Tallada de batejar la seua versió com a *Mentre em moria*, va ser un element profundament cridaner que va contribuir a esvalotar el galliner, juntament amb la importància intrínseca de disposar d'una nova versió catalana d'una obra cabdal de la literatura universal. El treball acumulat en temps recents per Tallada amb l'obra de Faulkner, juntament amb la nova edició en Navona, el 2019, de la traducció clàssica de Jordi Arbonès d'una de les obres mestres de Faulkner, *El soroll i la fúria*, revisada per Mercè Costa però en cap cas una nova traducció, van provocar que en un mitjà generalista com *El Temps* hi paràrem atenció i dedicarem una extensa peça a les noves aportacions en comparació amb l'història de traduccions, «William Faulkner, la llum que mai no s'apaga» (número 1827, juny de 2019).

Els lectors interessats poden consultar la versió digital l'article (<<https://www.eltamps.cat/article/7482/william-faulkner-la-llum-que-mai-no-sapaga>>), però potser paga la pena reproduir ací el paràgraf que fa referència al controvertit nou títol en català amb l'argumentació de la traductora:

El canvi de títol és una primera qüestió interessant. Una primera raó, segons explica Tallada, és que el títol original, que Faulkner trau d'un vers de l'*Odissea*, «està en passat, no hi ha una raó convincent per canviar això». Llavors, es plantejava la possibilitat de titular «Mentre agonitzava», però aquesta formulació podia fer referència igualment a la primera o la tercera persona. I també es va voler evitar la solució «Mentre jo agonitzava». El precedent de la versió italiana, amb el verb *morir*, va acabar de decantar la balança.

Sovint, els mitjans de comunicació generalistes fan (fem) ús d'aquestes perxes per atraure els lectors, però hi havia més punts d'interès en el treball de Tallada, com la manera, molt imaginativa al meu parer, de reproduir el llenguatge col·loquial dels personatges de Faulkner, en la seua immensa majoria persones sense cultura ni formació procedents d'un entorn rural. Per aconseguir aquell efecte, la traductora recorria a formacions preexistents en català, independentment que foren normatives o no, com ara *poder* (potser), *dematí*, *onte* (on), *sinyor/sinyora*, *dingú* i verbs com *poguer*, *sapiguer* o *empenedir*.

La sagacitat i creativitat de Tallada (cal parar atenció també el treball amb els demoníacs jocs de paraules de Faulkner, tema que mereixeria una ponència completa) va ser premiada amb el Premi Crítica Serra d'Or del 2019 per la traducció de *Llum d'agost*. Però la dimensió del seu treball va sobrepassar l'àmbit crític. A més de la referida peça d'*El Temps* (en aquest mateix mitjà també hi teniu un article de Martí Domínguez, número 1896, octubre de 2020), la traductora va ser entrevistada, entre més, per *La Vanguardia* o pel programa «Tot el temps del món» de TV3, conduït per Anna Guitart, a banda de molts altres mitjans d'àmbit convencional i de l'entorn digital. Una activitat mediàtica de primer ordre, en el

nostre àmbit, que, juntament amb les xerrades i conferències de Tallada aquells mesos, serviren per omplir l'absència d'aparell crític i explicatiu en les edicions esmentades.

Tot plegat, mostres d'un considerable interès que va tenir curioses derivades i debats en les xarxes entre partidaris i detractors de Faulkner. Fins i tot hi ha una anècdota que em sembla molt significativa, quan durant el judici del procés, Javier Melero, advocat de Joaquim Forn, citava en el seu al·legat la pel·lícula *Amanece que no es poco*, en concret una escena en què el guàrdia civil del mític poble creat per José Luis Cuerda es queixa que criticar *Llum d'agost* era impossible perquè tots els veïns eren fanàtics. Melero advocava per construir un Estat en què sols discutírem sobre Faulkner. L'anècdota és del juny del 2019. No sembla casual.

3. De Whitman a Puixkin: dues històries d'èxit

Fet i fet, la retraducció en l'últim tram d'aquesta dècada d'algunes obres cabdals de la literatura universal ha estat un dels factors notables per corregir l'escassa visibilitat social de la traducció, juntament amb la lluita dels traductors mateixos i el canvi de sensibilitat editorial. Com a observador extern, tanmateix, l'empenta mediàtica em sembla fonamental. La temàtica de Marcel Proust i la tasca de Valèria Gaillard el trobareu referenciat i explicat en aquestes mateixes pàgines, però hi ha dos casos més, entre altres de possibles, que m'agradaria esmentar perquè em semblen també molt significatius. Per raons diferents de les de l'*Odissea* de Mira, un altra edició amb una resposta mediàtica voluminosa en temps recents és la publicació de *Fulles d'herba* (Edicions de 1984, 2014) de Walt Whitman a càrrec del poeta i traductor mallorquí Jaume C. Pons Alorda. Feinada immensa que li va valdre el Premi Cavall Verd i el Premi Crítica Serra d'Or del 2015.

En aquest cas no es pot parlar en puritat d'una retraducció. L'edició no incloïa aparell crític que acompanya el text, però sí una breu introducció, en la qual el traductor aclaria que fins aquell moment «haviem pogut gaudir» d'alguns dels poemes «més memorables» de *Fulles d'herba* de la mà de traduccions de Cebrià de Montoliu, Agustí Bartra, Miquel DescLOT i Lluís Roda. Pons Alorda també esmentava alguns fragments de pomes traduïts per Sam Abrams. Comptat i debatut, es tractava de la primera vegada que es podia llegir en català la versió sencera de l'obra enllestida per Whitman abans de morir, el 1892.

Tot i alguns retrets, la recepció del llibre fou bàsicament entusiasta entre la crítica, premis i reconeixements a banda. Resumint molt, per l'eufonia i rigor de la versió, per la feinada que implicava. Però també hi hagué una molt positiva resposta del públic. En part per la importància intrínseca de l'edició, en part també per l'entusiasta tarannà del seu jove traductor (nascut el 1984) i per ser membre destacat d'una generació poètica alletada en els escenaris i la declamació en recitals poètics. Whitman va ser difós per terra, mar i aire en el circuit poètic oral. I és absolutament segur que les vuit edicions del llibre han creat un corpus extraordinari de nous lectors d'un Whitman èpic però humanista, profund però llegidor, mirat a través dels ulls de Pons Alorda. I aquest nou exèrcit d'adeptes inclou —en reblarem el clau més tard— els nostres lletraferits i els aspirants a escriptors.

El següent exemple, més proper en el temps, sí que és una retraducció. I podríem dir que ben necessària. Es tracta d'una altra obra clau de la literatura universal, *Eugeni Oneguín*, d'Aleksandr Puixkin, publicada per Club Editor el 2019 amb versió d'un altre traductor jove, Arnau Barios. Es tractava d'una iniciativa important, atès que l'edició catalana precedent d'aquesta novel·la en vers era una traducció en prosa de Xavier Roca-Ferrer publicada per Columna el 2001 i que, al seu torn, estava basada en la translació a l'anglès de Vladímir Nabókov. Una «bona traducció», segons Barios, però que no reflectia la «diferència diabòlica» que hi ha entre fer una novel·la i escriure una novel·la en vers, com apuntava el mateix Puixkin en una carta al seu amic Viàzovski.

Aquesta anècdota es pot llegir al pròleg del traductor, una introducció raonablement explicativa (inaugurada amb una frase concloent: «Tota la literatura russa que estimem ve de Puixkin»), que afegia com a aparell crític una complida secció final amb aclariments (molts dels quals estaven basats, com reconeixia el traductor, en les observacions sobre l'obra de Iuri Lotman i Vladímir Nabókov), la qual cosa esponjava i feia més digeribles les notes a peu de pàgina.

Amb tot, de la versió de Barios, Premi Ciutat de Barcelona i Premi de la Crítica Serra d'Or de Traducció 2020, el que cal destacar és el treball en la versificació, amb una matèria primera gens senzilla com la de Puixkin, fins a trobar la fórmula adient per aconseguir una lectura en català amb sentit del ritme i bellesa, profundament plaent. Em fa l'efecte que aquesta lectura gojosa d'un clàssic en català, que respectava els orígens en vers, més el pedigrí del segell que el publicava, fou el detonant d'un molt important interès mediàtic que, de nou, posava el traductor en el centre del tauler.

Una projecció i una recepció que va ser una sorpresa per als impulsors del projecte. «No les teníem totes sobre la recepció del públic», confessava l'editora Maria Bohigas en un reportatge que publicàrem en *El Temps* amb el títol, bastant il·lustratiu, «L'inesperat èxit català d'"Eugeni Oneguín"» (número 1859, gener de 2020). Si algú vol aprofundir, l'article està disponible en la versió digital (<<https://www.eltemps.cat/article/9195/linesperat-exit-catala-deugeni-oneguin>>); entre més coses, s'hi expliquen les interioritats del treball amb el vers rus original, que Nabókov trobava intraduïble, i les solucions trobades pel traductor per a la nostra llengua.

Un darrer apunt important: de la mateixa manera que la versió de Whitman va obrir l'espai per a la transmissió oral, l'Eugeni Oneguín català i versificat va trobar la complicitat de les noves fornades de poetes en català en forma de recitals (no tants com en la versió de Pons Alorda) que servien per avaluar l'oralitat de la traducció de Barios. Editorial, traductor, obra, lectors, periodistes culturals i poetes es conjuminaren per projectar un clàssic rus en català. Tota una celebració de la cultura en la nostra llengua.

4. A tall de conclusió

Cal aclarir, abans de concloure, que no voldria en cap cas que l'enfocament de l'article es poguera llegir com una exaltació de les operacions editorials vistoses

en detriment d'unes altres apostes de picar pedra més invisibles però igualment necessàries. En el cas d'*El Temps*, a més de fer-nos ressò de les apostes més cridaneres, tractem de donar visibilitat i projectar traduccions i revisions menys atractives des del punt de vista dels lectors, però que trobem igualment interessants. Un sistema cultural, en definitiva, és el producte del conjunt de les aportacions.

I la traducció compleix un paper cabdal pel que fa a enriquir la nostra literatura, a millorar el diàleg amb unes altres cultures i tradicions literàries, a enfortir i fer més sòlid el fons d'armari dels escriptors. A millorar, per tant, el nivell global de la nostra literatura, perquè ens trau de la zona de confort i ens ajuda a defugir la temptació de creure'ns millors del que som perquè limita la comparativa a la producció del nostre entorn, un fet del qual es beneficien les editorials, els lectors i el conjunt del sistema.

Així i tot, és evident que, els darrers anys, la retraducció de clàssics (obres i autors) de la literatura universal ha complit diverses i molt beneficioses funcions. D'una banda, proveir de noves versions, actualitzades i adaptades a públics moderns, obres cabdals que els lectors en català haurien de conèixer, però que, en molts casos, tenen el primer contacte amb autors com Homer, Faulkner, Puixkin o Whitman. Retraduccions que per la via del xoc amb la canonització, la novetat del plantejament o el sentit de l'oportunitat generen debat i atenció als mitjans. Una manera de projectar i fer cultura, beneficiosa per a les editorials, els llibrers o el públic, que, a més a més, dona visibilitat als traductors.

Debats pendulars, perquè arribats a la conclusió que no hi ha traduccions definitives i tancades, en unes dècades, amb una mica de sort, potser algú escriurà un article en una revista com aquesta sobre l'impacte i el debat positiu generat per les (futures) noves retraduccions de Faulkner, Homer, Puixkin o Whitman amb enfocaments nous adaptats als (futurs) nous temps. I sobre la polèmica que va generar per a alguns presentar alternatives a les *canòniques* traduccions de Mira, Tallada, Barios o Pons Alorda. Tant de bo.